

BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
İLAHİYYAT FAKÜLTƏSİNİN

**ELMİ
MƏCMUƏSİ**

№ 14 SENTYABR (EYLÜL) 2010

FRANKFURT MƏKTƏBİNİN TARIXİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Faiq Elman oğlu XUDANLI

AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və

Hüquq İnstitutu Sosial fəlsəfə şöbəsinin aspirantu

Açar sözlər: Frankfurt məktəbi, Habermas, Markuze, Adorno

Keywords: Frankfurt school, Habermas, Markuze, Adorno

XX əsr fəlsəfi cərəyan və məktəblərlə zəngin olan bir dövrə təsadüf edir. Onlar öz istiqamət müxtəlifliyinə görə bir-birindən fərqlənsə də demək olar ki, bütün fəlsəfi məktələrin özəyini məhz insan problemi təşkil edirdi. Əsr təlatümlərlə zəngin olsa da, bəşəriyyət həmin dövrdə olduğu qədər heç bir zaman belə sürətli inkişaf mərhələsi keçməmişdir. Bu dövrdə yaranan sosial fəlsəfi cərəyan və məktəblərin özü də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Belə sosial fəlsəfi məktəblərdən biri də Frankfurt məktəbidir. Bu baxımdan məktəbin tarixini araşdırmaq və onun inkişaf tendensiyasına, tarixi mərhələlərinə diqqət yetirmək istərdik. Belə ki, məktəbin keçdiyi tarixi inkişaf mərhələlərini öyrənməklə onun sosial fəlsəfi əhəmiyyətinə nəzər yetirmiş olarıq.

Hər bir məktəbin tarixi inkişaf mərhələrinə nəzər yetirmədən ona məxsus olan xarakterik əlamətlərin üzə çıxarılmasına nail olmaq olmaz. Frankfurt məktəbinin keçdiyi yol həm coğrafiyasına, həm də tarixi situasiyasına görə xüsusi maraq kəsb edir. Qeyd olunmalıdır ki, XIX əsrin axırları XX əvvəllərində dünya sosial - fəlsəfi fikir tarixi köklü dəyişikliklərlə müşahidə olunurdu. Sivilizasiya özünü yeni formada təqdim edir, sarsıdıcı müharibələr, inqilablar, dağıdıcı fəlakətlər, insanın mənəvi aşınması ilə izlənilir, cəmiyyətin həyat prinsipləri və mövcudluq qaydaları dəyişməyə doğru inkişaf edirdi.

Ümumiyyətlə Frankfurt məktəbinə kompleks yanaşsaq sezmək olar ki, məktəbin formalaşması bir neçə tarixi inkişaf mərhələləri keçmişdir. Biz burada bu mərhələlərin hər birini tarixi ardıcılıqla qısa şəkildə

verməyə çalışacağıq. Qeyd edək ki, məktəbin mərhələlərə bölünməklə verilməsi özlüyündə bəzi neqativ xüsusiyyətləri daşısa da bütövlükdə Frankfurt məktəbi nümayəndələrinin fəlsəfi görüşlərini, baxışlarını və həmçinin institutun yaranmasına, formalaşması və inkişafına təsir edən amilləri nəzərdən keçirmək baxımından çox gərəklidir. Əslində Frankfurt məktəbinin mərhələlərə bölünməsi yalnız şərti xarakter daşıyır. Bir çox ədəbiyyatlarda məktəbin əsasən üç mərhələsi qeyd olunur, biz isə burada dörd mərhələni qeyd etməyi lazım bildik ki, hansı ki, dörüncü mərhələni 1969-cu ildə Adornonun vəfatı ilə və eləcədə həmin dövrdə Avropada baş verən hadisələrə bağlıdır. Bununla yanaşı məktəbin gənc nümayəndələrinin bu cərəyana yeni ab-hava gətirməsi ilə əlaqələndirmək olar.

I Mərhələ: Frankfurt məktəbinin bu mərhələsini şərti olaraq **ilkin dövr və ya yaranma dövrü** adlandırma bilərik ki, 1930-cu ildə Horkhaymerin və 1933-cü ildə Almaniyada faşizmin hakimiyyətə gəlməsi ilə sona çatmış hesab olunur.

Frankfurt məktəbinin əsasını 1923-cü ildə Frankfurt - Maynda tanınmış nəzəriyyəçi Karl Günberqin başçılığı ilə yaranmış Sosial Araşdırmalar İnstitutu ilə qoyuldu.(8, 11) Karl Günberq Sosial Araşdırmalar İnstitutunun ilk direktoru idi. “O, katader-sosializm mövqeyində durmuşdu və öz əməkdaşlarını sosializmin tarixi və fəhlə hərəkatı sahəsində işləməyə istiqamətləndirirdi. Bu problemə hələ 1911-ci ildə K. Günberqin nəşr etdirdiyi “Archiv für die Geschichte des Soz” jurnalı həsr olunmuşdur”(6, 22) XX əsr Qərb sosial fəlsəfi fikrin inkişafında özünəməxsus yer tutan məktəb K.Günberqin sosial araşdırmalar institutunun bazasında 1923–1927-ci illərdə ilkin formalaşma mərhələsini keçmişdir. Formal olaraq bu məktəb 1930-cu ildə Maks Horkhaymerin (1895-1973) Almanyanın Frankfurt–Mayn universitetinin sosial araşdırmalar institutuna rəhbərlik etməsi ilə başlasa da faktiki olaraq M. Horkhaymer, Teodor Adorno (1903-1969), E.Pollak (1894-1970), Qerbert Markuze (1898-1979), Erik Fromm (1900-1980) və digərlərinin fəlsəfi baxışları 1920-ci illərdə formalaşmağa başlamışdır.(3, 10) Qeyd etmək lazımdır ki, Günberqin rəhbərliyi altında 1911-ci ildən nəşr edilən “Sosializm və fəhlə hərəkatının tarixi arxivi” jurnalında bu dövrdə bir çox görkəmli filosoflar müxtəlif

məqalələri ilə çıxış edirlər. Onlardan, M.Adler, K.Korşla bərabər F.Pollak, Q.Qrossman, M.Horkhaymer və digərlərini göstərmək olar.

Mərhələnin sonunda Haydeger və Freydingin təsiri daha çox hiss olunurdu. Beləliklə, məktəbin yeni mərhələyə qədəm qoymasının əsasları qoyulurdu. 1933-cü ildə Almaniyada faşizmin hakimiyyətə gəlməsi ilə bu proses daha da sürətləndi. Elə bu səbəbdən də Frankfurt məktəbinin yeni, II mərhələsinin bu dövrdən başladığını göstərmək olar.

II Mərhələ: Yeni mərhələ bir tərəfdən problemlərin qoyuluşu ona yanaşma üsulunun dəyişməsi və həll edilməsi ilə əlaqədar idisə, digər tərəfdən faşizmin hakimiyyətə gəlməsi ilə bağlı olaraq Sosial Araşdırmalar İnstitutunun digər avropa ölkələrinə və Amerikaya köçürülməsi ilə bağlıdır. Hansı ki, şərti olaraq bu mərhələni **mühacirət dövrü** adlandırmaq olar.

Mühacirət dövründə Sosial Araşdırmalar İnstitutunda idarəetməyə M.Horkhaymerin gəlişi Günberqə xarakterik olan xüsusiyyətlərə son qoydu. O, bir çox sosial, demokratik yönümlü nəzəriçi alimləri institutdan kənarlaşdırdı.

Yeni mərhələdə məktəb sözün əsl mənasında yenidən formalaşdı və yeni məzmun və mahiyyət qazandı. Əgər belə olmasaydı bu gün Frankfurt məktəbindən danışmağa dəyməzdi. M. Horkhaymerin özü isə iqtisadi təhsil alsada, fəlsəfə və sosiologiyaya olan marağı onu 1919-cu ildə fəlsəfi təhsil almaq üçün imtahan verməyə məcbur etdi və 1922-ci ildə yüksək fəlsəfi təhsilə yiyələndi. O, 1925-ci ildə Kanta aid olan “Mülhizələrin tənqidi imkanları” dissertasiyasını müdafiə edərək dossent rütbəsini almağa nail olur. O 1930-cu ildə Sosial Araşdırmalar İnstitutunun rəhbəri və professoru səviyyəsinə qalxdı. Daha sonra Maks Horkhaymer 1937-ci ildə çap edilmiş “Ənənəvi tənqidi nəzəriyyə” proqram məqaləsini yazır. O, buna qədər Sosial Araşdırmalar İnstitutunda gərgin və məhsuldar fəaliyyət göstərməyə çalışmış, bir çox filosof və sosioloqları öz ətrafında birləşdirə bilmişdi. Onunla birlikdə institutun həmin əməkdaşları məktəbin təşəkkülü və inkişafında yaxından iştirak etdirdilər. Onlardan T.Adornonu xüsusi vurğulamaq lazımdır. Frankfurt məktəbini onsuz təsəvvür etmək mümkün deyil. Onun fəaliyyəti məktəbin gənc nümayəndələrinə böyük təsir göstərmiş, məhz onun rəhbərliyi altında onlar elmi fəaliyyətlərini davam

etdirirdilər. Onun fəlsəfəyə gəlişi Horkhaymerlə birbaşa bağlıdır. Ona görə ki, Adornonu ilk dəfə əməkdaşlığa o dəvət etmişdi. Lakin musiqinin ona təsiri həmişəlik onun dünyagörüşündə dərin iz buraxdı. Adorno 1938-ci ildən institutun daimi işçisi ola bildi. Bundan əvvəl isə “1931-ci ildə Adorno Frankfurt universitetində dərs deyirdi”(7, 9) Alim 1934-cü ildə əvvəlcə Böyük Britaniyada, sonra 1938-ci ildə isə ABŞ-a mühacirət edir. 1940-cı ildə isə Horkhaymerlə birlikdə Nyu-Yorkdakı Kolumbiya Universitetində çalışmağa başlayır və 1944-cü ildə “Maarifçilik dialektikası - Fəlsəfi fraqmentlər” kitabı üzərində müştərək işləyərək onu bitirirlər. Müasir sivilizasiyanı araşdıran əsər 1947-ci ildə nəşr etdirir.

Bu dövrdə Frankfurt məktəbinin fəaliyyətinə öz töhvəsini verməklə bərabər onun inkişafına müəyyən rol oynayan Q. Markuze də var idi. O, 1922-ci ildə Berlin və Freyburq Universitetlərində fəlsəfi təhsil alaraq, 1927-ci ildə alman ekzistensializminin banisi olan Haydegerə assistentlik edir.

Heç də sirr deyil ki, məktəbinin istər yayılması və formalaşmasına istərsə də inkişafına maneçilik törədən mühüm amillərdən biri də 1933-cü ildə Almaniyada faşizmin hakimiyyətə gəlməsi ilə bağlıdır. Faşizmin hakimiyyətə gəlməsi faktiki olaraq Almaniyada elmi həyatın sönməsinə, bir çox mütəfəkkirlərin ölkəni tərk etməsinə səbəb oldu. Avropanı bürüyən bu qara yel Frankfurt məktəbindən yan keçə bilməzdi.

Əgər mühacirət dövrü bir tərəfdən özünün problemləri və çətinlikləri ilə diqqəti cəlb edərsə digər tərəfdən ikinci mərhələ məktəbin dünya miqyasına çıxmasına, yeni ideyalarla zənginləşməsinə səbəb oldu. Bununla da Frankfurt məktəbinin dünya sosial - fəlsəfi fikrinə təsiretmə imkanları artdı, ideyaca zənginləşərək ümümdünya fəlsəfi məktəbinə çevrildi. Bu zaman Horkhaymerin 1947-ci ildə “Şüurun pozulması”, 1949-cu ildə Adornonun “Yeni musiqinin fəlsəfəsi”, arxasınca 1950-ci ildə “Avtoritar şəxsiyyət”, Erik Frommun 1941-ci ildə “Azadlıqdan qaçış” elə həmin ildə Markuzenin “Zəka və inqilab” və sair fəlsəfi işləri böyük maraq doğururdu. Bütün bunlarla yanaşı bu mərhələnin xarakterik xüsusiyyəti və özəlliyi onunla əlamətdatdır ki, məktəb totalitar rejimlərə, xüsusilə alman faşizminə qarşı sərt mövqedə durur, plüralizm və demokratiyaya üstünlük verirdilər. Göstəriləndiyi kimi faşizm və onun nəticəsi olan II Dünya müharibəsi məktəbin həyatına böyük

təsiredici amillərdən biridir. Baxın elə bu müharibənin bitməsi də məktəbə təsirsiz ötüşmədi, beləki, 1946-cı ildən başlayaraq məktəbin nümayəndələri Almaniyaya dönməyə başlayır. Bununla Sosial Araşdırmalar İnstitutu yeni mərhələyə qədəm basdı.

III Mərhələ: Əvvəldə də bildirdiyimiz kimi tarixilik baxımından məktəbin fəaliyyətinin belə mərhələlərə bölünməsi nisbi xarakter daşıyır və burada bu mərhələni **müharibədən sonrakı dövr** adlandırırıq. Bu mərhələ II Dünya müharibəsinin bitməsi, onun əməkdaşlarının bir çoxunun yenidən Almaniyaya qayıtması ilə xarakterizə olunur. Bununla yanaşı T.Adornonun məktəbə rəhbərlik etməsi də bu mərhələnin əsas təyinedici amillərindəndir.

1950-ci ildə Horkhaymer və Adorno AFR-ə qayıdaraq Frankfurt Universitetində Sosial Araşdırmalar İnstitutunu bərpa etdilər. Tezliklə Horkhaymer Frankfurt Universitetinin rektoru seçilir, 1953-cü ildən instituta Adorno rəhbərlik etməyə başlayır. Ancaq məktəbin bütün əməkdaşları Almaniyaya geri dönmədi. Onlardan Markuze və Frommu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onların dönüşü realaşmasa da okeanın o tayndakı fəaliyyətləri məktəbin həyatına təsiretmə imkanlarını saxlamışdı. Nəzərə almaq lazımdır ki, Sosial Araşdırmalar İnstitutunun məkanca geri dönüşü ilkin çağlara qayıdış kimi qəbul edilmir. Məktəbin nümayəndələri fəaliyyətlərini qaldıqları yerdən davam etdirirdilər – daha mükəmməl, daha ardıcıl və yeni çalarlarla zənginləşmiş formada. Təsadüfi deyil ki, məktəbin ən parlaq həyatı məhz bu mərhələ ilə bağlıdır. İnstitutun gənc əməkdaşları Yurqen Habermas, Alfred Şmitd, Aleksandr Mitçerlik, Oskar Neqt, Albrext Velmer, Ernst Teodor Mol, German Şveppenxoyzer, Kust Lenk və digərlərinin institutla əməkdaşlığı nəzərə çarpır.

Məktəbin gənc, istedadlı nümayəndəsi Yurqen Habermas bu mərhələdə daha çox diqqət cəlb etməyə başladı. Bu onun kommunikasiya nəzəriyyəsinə verdiyi önəmlə, diqqəti daha çox cəlb etməsi ilə xarakterizə olunmalıdır. Bu tip yeni istiqamətlər məktəbin yeni mərhələyə qədəm basmasının özəlliyini faktiki olaraq sərgiləmə forması idi. Beləliklə 60-cı ilin əvvəllərindən başlayaraq məktəb yeni mərhələyə addım-addım yaxınlaşmış olurdu.

IV mərhələ: Bu mərhələ özünün spesifik cəhətləri, sosial – ictimai və siyasi məsələlərin necə həll edilməsi ilə nəzər diqqəti daha çox cəlb edir. **Yeni mərhələnin** (bundan sonra onu **Şərti** mərhələ adlandıracağıq) başlaması isə 1968 - 1969-cu illərdə Avropada başlayan hərəkatlar (əslində bu hərəkatların ideya mənbəyi məhz frankfurtçular idi.) olmuşdur. Eyni zamanda 1969-cu ildə Adornonun ölümü, həmçinin Horkhaymerin hələ 1959-cu ildən pensiyaya çıxması, 1971-ci ildən isə Habermasın Sosial Arşdırmalar İnstitutunu tərk edərək özünün kommunikasiya nəzəriyyəsini işləməsi əsas şərtləndirici amillərdən olmuşdur. Həmçinin rəhbərliyə Horst Bayer gəlməsi institutun fəaliyyətində müəyyən yerdəyişmələrlə nəticələndi. İnstitutun həyatında baş verən bu dəyişikliklər fonunda Osqar Neqt Hannover universitetində fəlsəfə kafedrasına keçir. 1969-cu ildə universitetin professoru seçilir. Habermas isə institutu tərk etdikdən sonra yeni fəaliyyətə başlayaraq özünün kamunikasiya nəzəriyyəsini yaradır və həmin illərdə “Sosial elmin məntiqinə dair” (1970), “Sonrakı kapitalizmin qanuniləşdirilməsi problemi” (1973) və “Kamunikativ fəaliyyət nəzəriyyəsi” (1981) kimi əsərlərini nəşr etdirir. Bütün bunlara baxmayaraq məktəbin göstərilən nümayəndələri fəaliyyətlərini davam etdirirdilər və bu mərhələdə onların siyasi fəaliyyəti daha qabarıq şəkildə özünü göstərdi. Eyni zamanda ilk dəfə olaraq bu dövrdə məktəb “sağ” və “sol” qollara ayrıldı.

1969-cu ildə ASDP-nin AFR-də hakimiyyətə gəlməsi şəraitində frankfurtçuların aktiv sosial - ictimai və siyasi mövqelərini ortaya qoyması ilə nəticələndi. Beləliklə 70- ci illərdə ASDP-nin ideoloqları kimi çıxış edən Sosial Arşdırmalar İnstitutunun əməkdaşları hakimiyyətdə təmsil olunmağa başladılar. Təsədüfi deyildir ki, Lüdviq Fon Friderburq Elm və Təhsil naziri ola bilmişdi.(8, 28) Habermas “cəmiyyətin tənqidi nəzəriyyəsi”ni davam etdirərək “müasir marksizmi” “stalinizm” adlandırır.(8, 45) O, marksizmin əsl mahiyyətindən uzaqlaşaraq yeni mahiyyət qazandığını vurğulayırdı. Elə bu səbəbən də sovet sosializmini Marks sosializmi kimi qəbul edə bilmirdi, lakin eyni zamanda kapitalizmin də qəbulolunmazlığını bildirərək onun neqativ xüsusiyyətlərinə diqqət ayırır. Sonralar Habermas indiki kapitalizmdən daha çox sosial yönümlü olduğunu göstərək onu əvvəlki kapitalizmdən fərqləndirir və bildirirdi ki, kapitalizmin inkişafı insanların sosial

hüquqlarının bərpa olunması baxımından tərəqqiyə nail olduğundan onu əsrin əvvəllərindəki dövrlərdə olduğundan fərqli bir şey olduğunu diqqətə çatdırırdı.

Yeni dövrdə bir çox sosial fəlsəfi ideyaların canlandırılması, bu ideyaların praktik əhəmiyyətinə diqqət yetirilməsi baxımından da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Beləki, Frankfurt məktəbin nümayəndəsi olan Yurqen Habermas ağlabatan cəmiyyətin formalaşdırılması üçün bütün fəlsəfi düşüncələrini bu istiqamətə yönəltdi. O, öz fəlsəfi sistemini qurarkən rasionallıq, etika və azadlıq anlayışlarına kommunikasiya anlayışını əlavə edərək, (10, 7) hər şeydən əvvəl o, mədəni birliyin universal əsasında kommunikasiya anlayışını irəli sürdü. Bununla o, həmrəylik anlayışının möhkəmləndirilməsinə çalışırdı. O, həmrəyliyin mümkün olmadığı yerdə ədalət prinsipini işlədir. Sanki tənqidi sinergetik təfəkkürün ən bariz nümunəsini üzə çıxarırdı. Burada maraqların tarazlaşdırılması və ədalətli biliyin nəticəsi önəmliyini qabardır. O, bu yolla etik özünüanlama və hüquqi ədalət arasındakı münaqişənin yerinə daxili əlaqəni yerləşdirir. Azad cəmiyyət və administrasiya üçün istehsal edən kommunikasiya sızması çərçivəsində diskussiya nəzəriyyəsi hakimiyyətin mərkəzini parlamentə gətirir. (10, 13) Sözsüz Habermasın fəlsəfi sistemində hakimiyyət onun idarə olunması, ağlabatan, şüurlu, sağlam cəmiyyətin formalaşdırılması mühüm yer tutur. Lakin bütün bunlarla yanaşı məktəb həm də mədəniyyətlərarası münasibətlərə önəm verərək burada dialoqun əhəmiyyətinə diqqət yetirir. Bu mərhələ də məktəbin nümayəndələri sosial siyasi hadisələrə ehtinasız deyildirlər. Qloballaşma, sivilizasiyalararası münasibətlər bu baxımdan Habermasın tarixi hadisələr fonunda fəlsəfi görüşlərində müəyyən dəyişikliklər yaradırdı. Belə ki, o, Berlin divarının sökülməsindən sonra, əvvəllər Haydegerin Avropa proyektini neqativ dəyərləndirirdisə bundan sonra öz nəzər nöqtəsini bir qədər dəyişdi. Qloballaşmanın hökm sürdüyü müasir dünyada və bundan dönüşün mümkün olmadığını anlayaraq daha konservativ olmağa başladı. Çünki o, düşünürdü ki, qloballaşma xeyirdən daha çox zərər gətirir. Lakin eyni zamanda qloballaşan cəmiyyətdə ən aparıcı faktor məhz dialoqdur. Müxtəlif

mədəniyyətlərəarası münasibətlərin yaranmasında qarşılıqlı anlaşma və konsensusu məhz dialoq vasitəsi ilə əldə etmək olar.

Dialoqun faydası yalnız uzlaşma ilə bitmir, həmçinin o, sözün əsl mənasında özgə dəyərlər və etiqadlar haqqında dözümlü münasibət və daha aydın fikir yaratmağa kömək edir. Vətəndaş cəmiyyətinin kökündə dayanan dialoq bəşəriyyətin kəşfi onun nicatıdır. Dialoqa alternativ olan siyasi represiya, siyasi və mədəni – ictimai ayrı seçkilik və digər qeyri bəşəri aktlarda özünü göstərir. Vətəndaş cəmiyyəti də dialoq vasitəsilə müxtəlif qruplar arasında müzakirələr nəticəsində güclü qruplar qalib gələrkən, həmin qrupların öz mənafeələrini müdafiə etməsi ilə əlaqədar olaraq digər fundamental məsələlərin açıq müzakirəsindən imtina edirlər. Bu kimi problemləri dərinlən anlayan Yurqen Habermas plürealizm anlayışına müraciət edir. O, plürealizm vasitəsilə cəmiyyət modellərinin sinergetik sintezini axtarır və onun vasitəsilə əqlabatan, sağlam mühit yaratmaq mümkünlüyünə diqqət ayırırdı. Bütünlüklə, məktəbin tarixi inkişafına nəzərdən keçirdiyimiz zaman aydın sezmək olar ki, frankfurtçular tarixi situasiyanı düzgün qiymətləndirərək dövrlərinin ən aktual problemlərinə yaradıcı formada yanaşmış, bu problemlərin praktik həllinə cəhd etmişlər. Bu problemlər indinin özündə də öz aktuallığını qoruyub saxlayır xüsusilə müasir qloballaşan dünyada qoyulan məsələlərin həllinin əhəmiyyəti artmaqdadır ki, Azərbaycan da bu qloballaşmadan kənarda qalmadığı şəraitdə filosoflarımızın da Frankfurt məktəbinin nümayəndələrinin qoyduğu problemlərə bu və ya digər şəkildə diqqət ayırırlar. Onalardan akademik Mehdiyev Ramiz (3), professor İsmayılov Fərman (2), professor Abbasov Əbülhəsən (1), professor Rüstəmov Yusif (4), professor Xəlilov Səlahəddin (5) və digər alimlərimizin işlərində geniş yer verilmişdir. Bu baxımdan məktəbin tarixinin bir qədər geniş öyrənilməsi sosial-fəlsəfi düşüncələrimizə mövcud olan bu problemlərin həlli yollarına başqa bir rəusdan baxmağa imkan verə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbasov Ə. İdarəetmənin sinergetik əsasları. Bakı, “MBM” nəş, 2006, 212 s
2. İsmayılov F. Klassik psixoanalizin əsasları. Bakı, “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” nəş, 2003, 348 s
3. Mehdiyev R.Ə Heydər Əliyev kursu: ideya-siyasi və milli-mənəvi amillər. Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər jurnalı № 1 Bakı. 2004 19-23 s
4. Rüstəmov Y. Sivilizasiyaların qarşılıqlı münasibəti: S.Hantiqton / Y. Rüstəmov. Bakı, “Səda”, 2007. 144 s.
5. Xəlilov S. Mənəviyyat fəlsəfəsi. Bakı, “Azərbaycan Universiteti” 2007, 520 s
6. Критика современной буржуазной теоретической социологии. Москва. 1977.
7. Современная западная философия.словар. Москва. 1991
8. Социальная философия франкфуртской школы. Москва. 1975.
9. Т.И. Ойзерман. Философия как история философии. Санк-Петербург. 1999.
10. Ю.Хобермас. Воблечение другого. Санк-Петербург. 2001

РЕЗЮМЕ

В статье уделено внимание истории создания и развития Франкфуртской школы, рассмотрено творчество многих её представителей. Коротко и систематически представлено творчество таких её представителей как М.Хоркхаймера, Т.Адорно, Х.Маркузе, Э.Фромма, и Ю.Хабермаса. Также подчёркнуты факторы, влияющие на деятельность, развитие школы. Таким образом, показаны специфические особенности исторического этапа школы. Далее, в статье находят отражение изложенные вкратце характерные особенности Франкфуртской школы.

